

Political and legal sciences

ЗАХАРЧЕНКО Петро Павлович,

д-р юрид. наук, професор кафедри теорії та історії
права та держави Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-4968-9844

МІРОШНИЧЕНКО Марія Іванівна,

д-р юрид. наук, професор кафедри теорії та історії
права та держави Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-8142-9340
м. Київ, Україна

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ГЕНЕЗИСУ ПРАВА УКРАЇНИ-РУСИ, ЙОГО ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА ПРОБЛЕМА ПРАВОВОЇ РЕЦЕПЦІЇ

Аналіз історичних етапів генезису руського права формує уявлення про закономірності й особливості цього процесу на тлі правового розвитку європейських країн, про умови формування характерних рис українського права, зумовлених чинниками й формами правового життя українського народу уже на ранніх історичних етапах його становлення і розвитку, уточнює окремі аспекти правової рецепції в Україні-Русь.

Процес генезису права України-Руси обмежується трьома етапами з ключовими подіями, які в історії українського права і формування національної правової системи важко переоцінити:

перший етап (VII – перша пол. X ст.) ознаменувався появою перших «нормативних актів» захисту княжою (публічною владою) тих індивідуальних і суспільних фактичних відносин, що безпосередньо склалися під впливом змін, яких зазнавало суспільство;

другий етап (друга пол. X – 30-ті рр. XII) – розвиток руського права в умовах зміцнення та розквіту України-Руси за правління князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. У цей період закладалися юридичні підвалини єдиної національної правової системи українського народу на основі його звичаєво-правової традиції та правової рецепції. Руське звичаєве право завдяки «Руській Правді», яка була історичним джерелом українського

права набуло рис територіальної дії в сфері публічних відносин правового життя українського народу;

третій етап (30-ті рр. XII ст. – XIV ст.) співпадає із удільною роздробленістю, занепадом Київської держави як політичного центру (метрополії) України-Руси та піднесенням Галицько-Волинської держави, яка протягом кількох століть займала почесне місце в Центральній та Західній Європі. На теренах Галицько-Волинської держави склався своєрідний симбіоз звичаєвого і універсального (позитивного) права, забезпечений функціонуванням партикулярних (локальних і автономних) систем міського, земського, княжого, церковного права та звичаєвого права громад. Громадівське звичаєве право забезпечувало самоврядування громад та врегульовувало відношення громад з інститутом княжого урядування. Княже правозабезпечувало юридичний порядок родового сюзеренітету та врегульовувало відносини між удільними князівствами, удільними князями і великими князями. Поряд діяли окремі партикулярні системи церковного і світського права: внутрішньоцерковне право; церковне державне право, яке регулювало межі церковної юрисдикції і порядок взаємодії світської і церковної властей на теренах України; міське (магдебурзьке) право; загальне (загальнодержавне) право, представлене «Руською Правдою».

На першому етапі генезису руського права звичаєве право і надалі справляло регулюючий вплив на суспільні відносини і функціонувало за участю суб'єкта правотворчості громад – це шлях природний, об'єктивний. Воно складало ядро і нормативну основу ранньозвичаєвої правової системи. Цей етап включав стадію розвитку руського «варварського» права, що співпадає з періодом становлення і розвитку Київської «варварської» держави на чолі з місцевою правлячою династією Києвичів і початком формування середньовічної імперії Рюриковичів – України-Руси. «Варварським правом» закладалися підвалини у формування позитивного писаного права. Його поява співвідноситься з першими «нормативними актами» захисту княжою (публічною владою) тих індивідуальних і суспільних фактичних відносин, що безпосередньо складалися під впливом змін, яких зазнавало суспільство і яке потребувало уніфікованих моделей розв'язання конфліктів за посередництвом судової влади.

На другому етапі генезису руського права набув подальшого розвитку процес формування інституту позитивного права, удосконалення регулятивної функції руського права шляхом його систематизації. Формувався новий тип партикулярної системи – міське (комунальне) право з огляду на те, що

Україна-Русь формувалась як урбаністична імперія з вільними містами з власним урядуванням і правовими установами.

Структура правової системи формувалась з двох основних систем – усного звичаєвого права і писаного права. Співвідношення звичаєвого і писаного права виражало взаємодію двох регулятивних функцій в правовій системі: статичної, пов'язаної із звичаєвим правом, і динамічної, пов'язаної із правоутворюючою діяльністю княжої влади. Статична функція (більш органічна для права) забезпечувала закріплення, стабілізацію суспільних відносин через дозволи і заборони. Динамічна (притаманна нормативно-правовому акту княжої влади) – через позитивні приписи. Норми писаного права заповнювали прогалини у правовому регулюванні нових суспільних відносин, які об'єктивно не підлягали регулюванню нормами звичаєвого права.

На цьому ж етапі внаслідок запровадження християнства на Русі, виникає система церковного писаного права, розширюється коло джерел права за рахунок рецепції норм візантійського права. Усі запозичення у сфері права в середньовічній Русі стосувалися сфери церковної юрисдикції та церковного законодавства, яке тільки-но формувалося і під кутом зору вимог юридичної техніки потребувало правових понять та норм як інструментів доктринального обґрунтування меж та здійснення церковної юрисдикції.

Видаючи нормативно-правові акти, здійснюючи судочинство, княжа влада і церква слугували факторами динамічного розвитку правових інститутів. Водночас із-за відсутності ефективного зв'язку центру з периферією статичні елементи звичаєво-правової традиції переважали. Звичаєве право забезпечувало спадкоємність у генезисі руського права, а на формування системи писаного права справляла вплив правоутворююча діяльність інституту княжої влади та систематизація норм права, спрямована на забезпечення уніфікованого в межах усієї держави, стійкого правопорядку, який переважно залежав від дії принципу однаковості судової практики.

З цією метою було здійснено консолідацію норм звичаєвого права, уміщених у збірнику «Закон Руський». На його існування вказують ст. 5 договору Русі з Візантією 911 р. і ст.ст. 6 та 14 договору між цими країнами 944 р. У ст. 6, зокрема, йдеться про те, що у разі здійснення крадіжки русином у грека чи навпаки, покарання слід застосовувати за нормами Уставу і Закону Руському або за грецьким Законом, відповідно.

В умовах середньовіччя не існувало такого поняття як «законодавство». Відтак, вживання терміну «законодавство» і «законодавча діяльність» князів

є не коректним. Звертаємо увагу, усі княжі «узаконення» доби «варварської держави» складались з окремих казусів і чітко регламентувались вимогами звичаєвого права, доповнювали його, не запроваджували нових норм, які докорінно змінювали б правові підвалини громадського самоврядування. У цьому разі, слід говорити про правоутворення* і правотворчу функцію інституту княжої влади, яка є окремим складником правоутворення.

Категорії правоутворення і правотворчість фіксують докорінні зміни, що відбулись в уявленнях про природу права в епоху раннього середньовіччя. До цього воно розглядалося як непорушний, вічний, санкціонований предками, богами закон, що регулював людські стосунки на принципах правди, істини, справедливості. Тепер же почало мислитися як політичний інститут і інтелектуальне поняття. Мова йде про те, що норми позитивного права загальної дії набували абстрактного значення, а застосування чинних норм права до окремих юридичних випадків залишалося в сфері казуїстики. Право почало набувати рис певної системності, характерної для соціального інституту. Цьому сприяла поява сильних централізованих інститутів як церковної, так і світської влад.

Правоутворення слід розуміти у процесуальному контексті, як особливий процес, через який здійснюється трансформація соціальних факторів у юридичні норми.¹ Виконувала цю функцію судова влада (княже судочинство), яка забезпечувала утворення права шляхом переходу від конкретних казусів до загальних настанов (розв'язання конкретних правових ситуацій на основі відповідної норми звичаєвого права, а за відсутності такої – в порядку судового прецеденту).²

Правотворча діяльність князів здійснювалась у формі уроків та уставів. Уроки видавалися за волею князя, стосувалися здебільшого фінансових та податкових питань і носили тимчасовий характер, бо діяли лише за життя князя, який їх видавав.³

Князівський устав – це нормативна форма публічно взятого князем обов'язку встановлювати і підтримувати своїми веліннями правопорядок в Руській державі та забезпечувати її охорону від зовнішніх посягань. За умови невиконання князем умов ряду, зловживання владою, народ, як носій колективних прав і джерело влади, мав право на повстання. Устави князів

1 Дідич Т. О. Правоутворення як особливе процесуальне явище: питання теорії. Право і громадянське суспільство. Електронний журнал 2(3). 2013. <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-3-2013/item/104-pravoutvorennia-iak-osoblyve-protseualne-iavyshche-pytannia-teorii-didych-t-o>.

2 Шестопалова Л. Теорія держави і права: навчальний посібник. К.: Паливода А.В., 2012. С.118–120.

3 Захарченко П. Історія українського права: навчальний посібник. К.: ВД «Освіта України», 2019. С. 48.

запроваджували новели в чинному праві, не руйнуючи усталеної традиції громадівського, міського і церковного самоврядування. Проте в уставній правотворчій діяльності князів з'явилась особливість: якщо в добу «варварської» держави (княжіння Ігоря, Ольги, Святослава) уставна (правотворча) діяльність київських князів розвивалась винятково на основі звичаєвого права, то в цей період започаткувався зворотний процес: новоутворені правові норми починають впливати на звичай, диференціюючи його і пристосовуючи до нових умов. На цьому етапі значний вплив на формування правової системи України-Руси справила рецепція візантійського права.

Третій етап генезису права України-Руси характеризується посиленням місцевого партикуляризму в праві, появою окремих локальних (автономних) систем права на тлі поглиблення процесу удільної роздробленості.

Наголосимо: існування різних автономних систем права в епоху середньовіччя – це закономірність. Але на українських теренах автономізація партикулярних систем права мала особливості в тому, що не набула виразних форм. *По-перше*, усі локальні системи права функціонували паралельно і у взаємодії з консолідованими нормами «Руської Правди», які і надалі виконувала функцію загального права. *По-друге*, у врегулюванні державно-церковних відносин чинними залишалися «Устави князів Володимир та Ярослава». Новелами в церковному праві були дарувальні грамоти Лева Даниловича, які часто суперечили нормам канонічного права, вимогам ханських ярликів у частині вирішення проблеми щодо відчуження державою церковного майна. І канонічне право і ханські ярлики забороняли таке відчуження. *По-третє*, укорінена в киево-руській (княжій) добі договірна політична і правова традиція урядування потребувала правового забезпечення у частині зв'язку княжої влади і громад, княжої влади і міського самоврядування, княжої влади і церкви. Норми локальних систем права: звичаєвого права громад, міського, земського, княжого, церковного права успішно справлялися з цим завданням.

Звичаєве право Галицько-Волинській державі у частині меж свого впливу зазнало трансформації: як і раніше воно залишалось персоналізованим (адресованим певній соціальній групі), діяло на локальному рівні, але в сфері публічних відносин набувало рис територіальності. Тобто системно доповнювалося новими правовими звичаями і принципами, в комплексі зверненими на підтримку публічного порядку в державі.

Усталеність і традиціоналізм звичаєвого права сприяли тому, що в суспільній свідомості публічний і приватний інтерес залишались органічно

з'єднаними, не протиставлюваними, рівнозначними. Це є свідченням того, що українське звичаєве право виконало важливу функцію в умовах Галицько-Волинської держави, а саме, забезпечило неперервність генезису української державності, наповнивши новим змістом демократичну традицію народовладдя у поєднанні з традицією публічно-приватного характеру княжого урядування.

Нагадаємо, демократична традиція народовладдя в Україні-Руси в умовах формування та розвитку її політичного центру-метрополії Київської держави формувалась в ареалі впливу античної культури Еллади, полісної організації урядування, в надрах якої виникли і матеріалізувались ідеї демократії, республіканізму і громадянського суспільства.⁴ В умовах Галицько-Волинської держави ця традиція потрапила на поживний ґрунт розвиненого середньовіччя з системою договірних відносин та в умовах формування правових моделей станового суспільства у частині його протистояння намірам княжої (королівської) влади до централізації. Ці відносини формувались не на основі юридичних норм (законів), а на умовах договірного узгодження «правил гри» між верховними правителями (князями, королями) і могутньою аристократією, з якою вони зобов'язані були ділити владу. Це *важливі умови розвитку громадянського суспільства*, на які звертають увагу сучасні науковці.⁵

На теренах України-Руси існував ще один потужний політичний чинник, який є маркером формування громадянського суспільства, і який у період розвитку Галицько-Волинської держави не втратив свого значення – це міста з розвинутою міською культурою та з глибоко укоріненою в попередню добу правового життя українського народу традицією міського самоврядування.

Узагальнено характеризуючи право України-Руси на усіх етапах його генези наголошуємо, що з урахуванням рівня сучасних наукових досліджень, існують усі підстави стверджувати – воно було ядром однієї з найбільш розвинутих в Європі звичаєво-правових систем, яка справила помітний вплив на становлення та розвиток звичаєво-правових систем країн Середньосхідної Європи.⁶ На основі руського права сформувалась

4 Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Нью-Йорк, 1954. С.19

5 Сківський І. О. Громадянське суспільство та громадський контроль: нотатки для наукової дискусії про взаємообумовленість понять. Наукові праці Національного університету Одеської юридичної академії. 2012. С.297-304. <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5716/Skv%D1%96rs%27kij%20Gromadjans%27ke%20susp%D1%96l%27stvo%20ta%20gromads%27kij%20>

6 Середньосхідна Європа – це культурно-історичний регіон, до складу якого входять Україна, Польща, Чехія, Білорусь, країни Балтії.

розвинена, з універсальними цінностями правова культура, яка стала надбанням народів Середньосхідної Європи. Право цих народів зазнавало потужного впливу норм і принципів «Руської Правди» (систематизованого збірника норм руського права, складеного в Київській державі у XI-XII ст.) аж до другої половини XVII ст.

«Руська Правда» – найважливіше джерело і пам'ятка права України-Руси, яка протягом кількох століть була основним матеріальним і процесуальним інструментом здійснення судочинства; інтегрувала джерела права в певну систему; консолідувала норми цивільного, кримінального і процесуального права; сприяла розвитку злагодженості і цілісності всієї правової системи поліетнічної середньовічної держави-країни Україна-Руси. Завдяки «Руській Правді» сучасники мають уявлення про соціальну структуру населення, організацію господарського життя, особливості становлення та розвитку права, його прогресивність, розвиненість, самобутність, у порівнянні з тогочасним європейським правом. Воно вирізнялось, перш за все, не притаманною для європейського середньовічного права особливістю загальної охорони свободи і честі кожної вільної людини, незалежно від соціального і майнового статусу, його норми закріпили високий соціальний статусі жінки як правового суб'єкта. Честь і свобода людини – це було визнане правом добро. Відповідно і правові санкції за порушення того добра однаковою мірою застосовувалися до усіх вільних людей, включаючи і напіввільних (закупів). У той самий час, зокрема, в Західній Європі, визнане правом поняття честі і свободи було надбанням лише невеликого відсотка населення – членів рицарської чи шляхетської верстви. Русь (чи не єдина середньовічна держава) аж до монгольської навали не знала юридично санкціонованого вбивства (смертної кари).

У правовій традиції Руської держави панував принцип примирення між сторонами кримінального конфлікту, який сьогодні є провідним в концепції відновлювальної юстиції, що набула актуальності в зарубіжній (друга пол. XX ст.), а тепер і в українській практиці судочинства. Логічно, що історично перші інститути звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням сторін за їхньою згодою можуть розглядатися як історичні прототипи відновлювальної або реституційної моделей правосуддя в сучасних умовах реформування судової системи України.

Загальні риси права України-Руси значною мірою визначалися тривалим історичним існуванням таких соціальних форм як громада та окрема сім'я (дим); рівним з чоловіком становищем жінки у сім'ї; відношенням до землі

в категоріях вільного володіння і користування; відсутністю уявлення про галузі права (норми цивільного, кримінального, процесуального, державного і міжнародного права зустрічаються в різних джерелах права і правових пам'ятках) та про чітке відмежування злочинів від приватних правопорушень (причина цього явища полягала в тому, що влада мала приватно-публічний характер, а суспільна свідомість не диференціювала норми права і норми моралі); відсутністю інституціоналізованого судочинства. Велике значення в руському праві мало дотримання урочистих судових обрядів, завдяки чому форма в цей період домінувала над його змістом, а судовий процес над матеріальним правом. Формалізм був однією з умов підтримання в суспільстві усталеного правопорядку.

Наступний важливий аспект загальної характеристики нормативно-регулятивної системи, забезпеченої руським правом, прямо співвідноситься з проблемою правової рецепції. Серед багатьох, представлених в науці варіантів рецепції права, існує такий, що передбачає низку «модельних» ситуацій, за яких використання досвіду іншого народу стає виправданим і навіть необхідним. В історії виникають ситуації в житті окремого народу, коли стає зрозумілим, що він вступив у стадію розвитку, уже пройдену певною цивілізацією, напрацювання якої в сфері культури і права варті запозичення. Саме такою моделлю відбувалась рецепція права в середньовічній Європі.⁷

Термін «рецепція римського права» – це усталений термін в історії права і правознавстві. В доказовій юриспруденції змістовно він означає затребування чи запозичення інституту римського приватного права суспільствами, що стали на шлях розвитку міст та ринкових відносин. Звернення до ідеї римського права в епоху середньовіччя пояснюють тим, що це право у римський період історії регулювало товарно-грошові відносини, отже його правові конструкції успішно вписувалися в систему економічних відносин в умовах зародження простого товарного виробництва на теренах Європи, що супроводжувались підвищенням ролі зобов'язальних і договірних відносин в сфері приватного права. Вони були відомі римському праву, яке розвивалось за умов досить зрілих ринкових відносин. Отже, воно спроможне було дати готові формули (юридичні конструкції) для врегулювання виробничих відносин, що зароджувались в умовах простого товарного виробництва.

7 Мірошніченко М. І. Державність і право України у європейському контексті (З найдавніших часів до початку XIX ст.). К.: Атіка, 2006. С. 421.

Стосовно впливу рецепції римського права на терени України-Руси науковці розійшлися в поглядах. Одні захищають ідею про беззастережну самостійність українського (руського) права, виключають будь-які зовнішні впливи на його становлення і розвиток. Інші, применшують рівень суспільно-політичного і правового розвитку України-Руси і розглядають візантійську цивілізацію, чи не єдиним джерелом руської культури у цілому, а отже і права як явища культури, оцінюючи його як провінційне відгалуження рафінованого права Константинополя. Треті висловлюють думку, що, з одного боку, використання Руссю візантійського правового спадку у цілому носило обмежений характер, зумовлений суттєвими відмінностями у рівнях соціально-економічного і політичного розвитку Русі та Візантії, а з іншого – що існувало місцеве руське право, створене союзами племен, що утворили Україну-Русь. Четверті переконані, що з прийняттям Руссю християнства відбулась рецепція візантійської ідеї права, спрямована на докорінну модернізацію правового життя у політичній, правовій, духовній та культурній сферах.

Стосовно думки про рецепцію візантійського права в руську правову систему маємо звернути увагу на її вразливість. Цією ідеєю мала б бути характерна для Візантії ідея сильної імператорської влади та централізованого управління імперією, а основним джерелом права – імператорське законодавство. Все це, як відомо, було не притаманним політико-правовій культурі України-Русі.

Ми поділяємо аргументовану позицію М. Грушевського, М. Ковалевського, Н. Павлова-Сільванського, С. Юшкова, та інших про **обмежений** характер поширення візантійського правового спадку в Україну-Русь, і ось чому:

Україна відноситься до країн, які розвивались поза синтезом римської правової культури на основі власного культурно-історичного розвитку. Для прикладу, такий же шлях пройшли Білорусь, населення європейської частини Росії, Польщі та Чехії, країни західноєвропейської правової традиції – Англія, Німеччина, Скандинавські країни. Регіонами інтенсивного синтезу були території Болгарії, Македонії і Хорватії. Землі сучасних Румунії, Молдови, Словаччини, заселені в добу раннього феодалізму переважно слов'янами, відносяться до так званого «поясу контактної зони», яка зазнала впливу провінційної римської культури.

Особливої уваги в цьому сенсі набувають дві універсальні закономірності історії розвитку людства: 1) саморозвиток культур у так званому «чистому вигляді» ще на ранніх стадіях історії, коли відбувався процес формування

етносів, а контакти між народами не набули широкомасштабних вимірів; 2) розвиток культур через контакти між ними, починаючи з доби системної трансформації доіндустріальних суспільств (доба «осьового часу»). З цієї причини слід говорити про потенціал самодостатнього правового розвитку того чи іншого народу. Чим вищий цей розвиток – тим більше існує підстав і можливостей для органічної інтеграції найкращих зразків правової культури інших народів при обов'язковому збереженні самобутніх національних рис.

Ми ведемо мову про рецепцію як спосіб взаємодії правових культур. У цьому разі, слід враховувати ще одну загальновизнану закономірність: у ході контактів між народами і культурами шляхом відбору запозичувалися правові цінності, норми, елементи права, але, зазвичай, перевага надавалася тим із них, які пов'язані із загальними, універсальними рисами права. Знаменно, що будь-які запозичення переосмислювалися та змінювалися відповідно до місцевих умов:

- а) в Україні, як і в інших країнах Східної Європи, які розвивалися поза синтезом, рецепції підлягало не класичне римське право, а пристосоване до місцевих умов розвитку правового життя;
- б) рецепція римського права в Україні здійснювалась не механічно, а в контексті загального рівня правового розвитку руського суспільства, його державності та звичаєво-правових інститутів, у тому числі з урахування розвиненості приватно-публічних відносин;
- в) у зв'язку з розвитком монетарної економіки, яка є основою простого товарного виробництва.

Тут доведеться говорити про методологію розгляду зазначених положень. *По-перше*, прикметно, якщо мова йде про запозичення, з необхідністю виникає питання: хто здійснював переклад юридичних норм і запозичень, які не були відомі в колі правового спілкування руської еліти? *По-друге*, загальновизнано, що запозичення з візантійського (чи римського) права відбулися в період становлення на Русі християнства, отже і переклади були здійснені тоді ж. У цьому разі, маємо підстави для твердження, що на час запозичень існували всі передумови для розуміння і засвоєння представниками місцевої інтелектуальної еліти найскладнішої юридичної термінології, характерної для візантійського права, але задля удосконалення змісту і форми основних юридичних понять. Зрозуміло, що досягти високого рівня вправності в перекладі складних юридичних конструкцій за короткий час неможливо. І тут доходимо логічного висновку, що поширення ідей і принципів правової культури Візантії відбулось на уже

добре сформоване інтелектуальне підложжя правового життя Руської держави. Таке твердження надзвичайно важливе. Адже правова культура України-Руси на час поширення християнства була досить розвиненою як для раннього середньовіччя.

Зазвичай, в літературі здійснено акцент на тому, що в річищі загальних тенденцій рецепції римського права в Європі запозичення Руссю в сфері права обмежувалися винятково об'ємом церковної юрисдикції. За посередництвом церковного права, на місцевий ґрунт поширювалися не стільки норми римського права, як римські правові поняття: «загальне благо», «закон», «справедливість», проте їхній зміст трансформувався з одного боку виключно через призму норм християнської моралі та вчення про Закон і Благодать Митрополита Іларіона, а з іншого – через призму руських звичаїв і традицій. Для прикладу, слово «закон» в суспільній свідомості населення Русі і владної еліти традиційно застосовувалося для позначення звичаїв предків і правових звичаїв які існували як в усній так і письмовій формах. В умовах рецепції слово «закон» стало застосовуватися стосовно писаних правових установлень. Таким змінам це слово і його смисл завдячує саме перекладачам. Вони зустрічали термін «*nomos*» у візантійських текстах в розумінні імператорських ухвал. Синонім цьому слову перекладачі грецьких книжок не могли знайти в староукраїнській (руській) мові. Вони використали зрозуміле для всього загалу слово «закон».⁸ Так і з'явилися серед джерел руського права рецепційовані правові пам'ятки під назвою «*номокани*» – юридичні кодекси, в яких систематизовано основні пам'ятки церковного і світського права християнського світу і головне візантійської церкви та візантійських імператорів.

Відразу ж після прийняття християнства в 988 р. візантійське право починає застосовуватися у церковних судах. Поява в Руській державі священиків та переклад величезного масиву візантійської християнської літератури на церковно-слов'янську мову створили умови для розвитку руського варіанту юриспруденції, відмінної від країн Західної Європи, яка набула динамічного розвитку у зв'язку із остаточним закріпленням християнства як державної релігії у X–XII ст.

До всього слід додати, що рецепція римського права була актуальною для Руси-України ще й тому, що тут досить потужно розвивалась монетарна економіка, отже закладалися підвалини в просте товарне виробництво.

8 Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. Изд. 4-е, доп. и поправл. Спб., 1910. С. 20.

У системі майнових відносин і речового права розвиненим був інститут зобов'язального права, що й було об'єктивною причиною рецепції його юридичних конструкцій в механізм відповідного правового регулювання.

Отже, рецепція візантійського права на українські терени здійснювалась шляхом пристосування його до місцевого звичаєвого права та до існуючої моделі монетарної економіки, що набула розвитку. Запозичення переважали у частині імплементації в звичаєво-правову систему та в правоутворюючу діяльність князів юридичної термінології та досягнень юридичної техніки. Відповідно рецепція не руйнувала основ самобутнього розвитку руського права, а доповнювала його нормами врегулювання приватних та шлюбно-сімейних відносин.

Особливостями вирізнялась і рецепція магдебурзького права на терени Русі. Його сутність полягала в тому, що міське населення, звільнившись від юрисдикції урядової адміністрації (феодалів, воєвод, намісників тощо), отримувало можливість самоврядування на корпоративній основі. Воно встановлювало порядок виборів і функції міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, опіки, спадкування, основні норми цивільного і кримінального права, оподаткування тощо.

Аналіз літератури з рецепції магдебурзького права свідчить: дослідники переважно доходять однозначного висновку, що з урахуванням давньої традиції міського політичного і правового самоврядування на теренах України магдебурзьке право не було точною копією німецького: воно засвоювалось і трансформувалось з урахуванням соціально-економічного і політичного розвитку міст, життя яких врегульовувалося нормами місцевого і «писаного» права.⁹ Згідно концепції сучасного українського дослідника М. Кобилецького, на українських територіях діяли три моделі магдебурзького права. Перша – мала поширення на заході України і наближалась до устрою західноєвропейських міст. Друга – застосовувалась у містах Великого князівства Литовського. Взірцем є м. Київ. Третя – утвердилась в містах Української гетьманської держави (Війська Запорозького).¹⁰

В. Антонович, Д. Багалій, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський переконливо довели, що під назвою магдебурзьке право в українському середньовічному місті слід розуміти українське муніципальне право, що з'явилося шляхом злиття і взаємовпливу українського звичаєвого права

9 Мірошниченко М. І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (З найдавніших часів до початку XIX ст.). К., Атіка, 2006. С. 502.

10 Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : іст.- прав. дослідж. Л. : ПАІС, 2008. С. 16.

з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних правових систем, у тому числі німецького магдебурзького права, яке було лише правовим оформленням певного етапу у розвитку українських міст. Магдебурзьке право, яке набуло поширення в містах України, не слід сприймати як єдиний звід чи систему норм права – це, швидше, узагальнена назва комплексу джерел, які в різний час використовувалися в органах міського самоврядування і міських судах. Його зміст становлять записи правових звичаїв, поширених у містах, збірники постанов суду шеффенів, який здійснював провадження в справах на основі місцевого права, та акти громадського самоврядування. За оцінкою С. Юшкова, магдебурзьке право могло використовуватися, швидше *«як взірець юридичного формулювання»*, а не як джерело нових, відмінних від місцевих звичаєвого права норм». ¹¹

Висновки. Узагальнена характеристика етапів генезису руського права свідчить, що цей процес органічно вписується в загальноєвропейський контекст правового розвитку, але з певними особливостями, обумовленими об'єктивними процесами становлення, розквіту та занепаду України-Руси. Закономірним у її правовому розвитку є те, що в умовах європейського середньовіччя закладалися підвалини у національну правову систему. На формування її підвалин впливали: а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності); б) формальні правила – княжі устави і уроки (акти адміністративного характеру), судові прецеденти; в) механізми санкціонованого примусу, що забезпечують і гарантують дотримання неформальних і формальних правил (суди), правова рецепція.

Рецепцію візантійського і магдебурзького права слід розглядати як форму взаємодії правових культур. Русь продемонструвала здатність до органічної інтеграції найкращих зразків правової культури інших народів при збереженні власних самобутніх національних рис.

З огляду на вище наведене, правову рецепцію в умовах України-Руси слід розглядати переважно, як чинник, який підштовхнув до розвитку юридичної термінології та юридичної техніки. Водночас українська правова традиція залишалась самобутньою, забезпечуючи спадкоємність принципів та інститутів руського (українського) права.

DOI: 10.51587/9798-9866-95983-2023-015-160-172

11 Юшков С. История государства и права СССР. Учебник для вузов. 2-е изд., доп. М.:1947. Ч.1. С. 438.